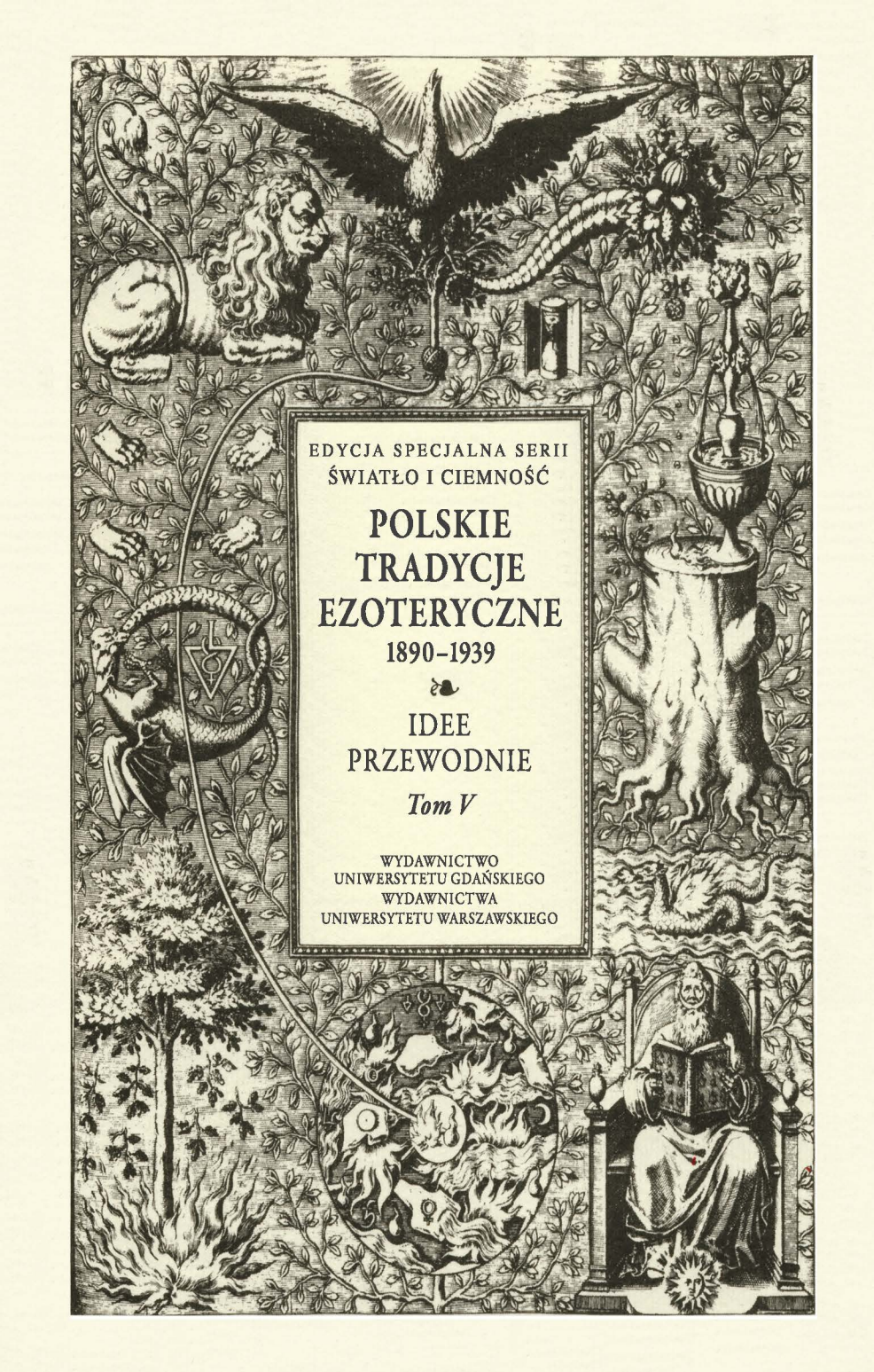

EDYCJA SPECJALNA SERII
ŚWIATŁO I CIEMNOŚĆ

**POLSKIE
TRADYCJE
EZOTERYCZNE**

1890-1939

IDEE
PRZEWODNIE

Tom V

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu GDAŃSKIEGO
WYDAWNICTWA
UNIwersytetu WARSZAWSKIEGO

POLSKIE
TRADYCJE
EZOTERYCZNE
1890-1939

EDYCJA SPECJALNA SERII
ŚWIATŁO I CIEMNOŚĆ

POLSKIE
TRADYCJE
EZOTERYCZNE
1890–1939

IDEE
PRZEWODNIE

Tom V

*pod redakcją
Mariusza Dobkowskiego i Tadeusza Cegielskiego*

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu GDAŃSKIEGO
WYDAWNICTWA
UNIwersytetu WARSZAWSKIEGO
GDAŃSK–WARSZAWA 2020

Recenzenci
dr hab. Artur Jocz, prof. UAM
dr hab. Anna Kargol, prof. KAAFM

Projekt okładki i stron tytułowych
Andrzej Taranek

Na okładce ilustracja
François Béroalde de Verville, *Songe de Poliphile* (1600 r.)

Redakcja serii
Monika Rzeczycka

Redakcja merytoryczna, korekta oraz indeks nazwisk
Anna Pisarek

Skład i łamanie
PRACOWNIA

LABORATORIUM
NIEDOGMATYCZNEJ
DUCHOWOŚCI

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

P O L S K I E
TOWARZYSTWO
BADAŃ NAD
HISTORIĄ
MYŚLI

Badania sfinansowane w ramach „Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki” w latach 2016–2019: „Kultura polska wobec zachodniej filozofii ezoterycznej w latach 1890–1939” (0186/NPRH4/H2b/83/2016). Publikacja sfinansowana przez Rektora Uniwersytetu Warszawskiego w ramach programu „Inicjatywa Doskonałości – Uczelnia Badawcza” oraz ze środków Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Gdańskiego.

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

ISBN 978-83-8206-141-3 (WUG)
ISBN 978-83-235-4718-1 (WUW)

SPIS RZECZY

Mariusz Dobkowski, Tadeusz Cegielski Próba „zaczarowania świata na nowo” a idee przewodnie polskiego ezoteryzmu lat 1890–1939	9
---	---

WYZNACZNIKI TOŻSAMOŚCI

Monika Rzeczycka, Urszula Patocka-Sigłowy TAJEMNICA. Przedwojenny ezoteryzm między tajemnicą a ujawnieniem	31
--	----

Izabela Trzcińska DUCHOWOŚĆ. Teozoficzne koncepcje i praktyki rozwoju duchowego w kulturze polskiej od początku XX wieku do 1939 roku	54
--	----

Rafał T. Prinke NAUKOWOŚĆ. Pretensje do naukowości w dyskursie polskich astrologów okresu międzywojennego	79
---	----

Diana Oboleńska WYOBRAŹNIA. Mickiewicz kontra Słowacki a antropozofia polska w latach 1904–1939	100
---	-----

Karolina Maria Hess SEKS. Cieleśność, płęć, seksualność w ujęciu ezoteryków polskich	119
--	-----

Zbigniew Łagosz SATANIZM. Satanistyczne idee i wątki w dwudziestolecu międzywojennym	147
--	-----

Józef Szymeczek	
BRATERSTWO. Związek braterski ludzkości	
w koncepcjach Towarzystwa Teozoficznego	
u schyłku XIX i w pierwszej połowie XX wieku . . .	162

Tadeusz Cegielski	
PACYFIZM. Idea pokoju i braterstwa według	
Wielkiej Łoży Narodowej Polski	
(Zarys problematyki)	177

Agata Świerzowska	
ZDROWIE. Dieta jarska jako podstawa dobrostanu ciała	
i ducha w ujęciu polskich ezoteryków schyłku	
XIX i pierwszej połowy XX wieku	210

Anna Mikołajko	
NADZIEJA. Spirytyzm jako przyszłość kultury	
w literackich wizjach przełomu XIX i XX wieku . . .	241

WOBEC TRADYCJI

Przemysław Sieradzan	
ANTYCHRYSTIANIZM. Krytyka chrześcijaństwa	
w polskiej literaturze inspirowanej	
ezoteryzmem (1890–1939)	265

Mariusz Dobkowski	
GNOSTYCYZM. Recepcja gnostycyzmu i manicheizmu	
w polskich publikacjach z lat 1890–1939 ze szczególnym	
uwzględnieniem literatury ezoterycznej	279

KONTEKSTY KULTURY

Irena Fijałkowska-Janiak	
MASON. Wizerunek wolnomularza w polskiej literaturze	
lat 1890–1939	311

Zofia Krasnopolska-Wesner

CIAŁO. Temat ciała w twórczości polskich artystów
 inspirowanych ezoteryzmem z początku XX wieku
 (Dunikowski, Biegas) 341

Milena Soporowska

FOTOGRAFIA. Rejestrując niewidzialne. Dokumentacja
 fotograficzna i jej związki ze spirytyzmem
 w drugiej połowie XIX i pierwszej połowie XX wieku
 na przykładzie badań Juliana Ochorowicza 359

Urszula Patocka-Sigłowy, Monika Rzeczycka

SENSACJA. Wątki ezoteryczne w „Expressie Wieczornym
 Ilustrowanym” (1923–1939) 376

Katarzyna Rosiak

ANTYMASONIZM. Idea antymasonizmu w polskich
 publikacjach z lat 1890–1939 394

Polish Esoteric Traditions 1890–1939, vol. 5:

The Guiding Ideas 423

Bibliografia 428

Spis ilustracji 466

Indeks osób 472

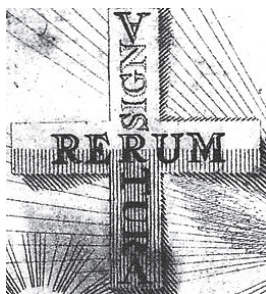
O autorach 491

MARIUSZ DOBKOWSKI

Polskie Stowarzyszenie Badań nad Zachodnim Ezoteryzmem

TADEUSZ CEGIELSKI

Uniwersytet Warszawski

PRÓBA „ZACZAROWANIA ŚWIATA NA NOWO”
A IDEE PRZEWODNIE
POLSKIEGO EZOTERYZMU
LAT 1890–1939

1.

W niniejszym zbiorze zaprezentowano 17 artykułów na temat idei przewodnich polskich tradycji ezoterycznych lat 1890–1939. Omówione tu idee nie wyczerpują oczywiście wszystkich możliwych motywów i toposów, pojawiających się w światopoglądzie i praktyce polskich ezoteryków wspomnianego okresu. Nie należy ich traktować również – ze względu na pionierski charakter poszukiwań – jako ostatecznej prezentacji stanu faktycznego: idee te zostały nazwane przez nas przewodnimi, gdyż stanowią wypadkową rezultatów wstępnego rozpoznania źródeł oraz subiektywnych, z natury rzeczy, zainteresowań badawczych autorów, a ponadto – jak mamy nadzieję – będą pomocą w wyznaczaniu kierunków dalszej eksploracji ważnego obszaru kultury, jakim jest polski ezoteryzm.

Wspomniane idee porządkują się w trzy grupy tematyczne. Pierwsza – *Wyznaczniki tożsamości* – szkicuje profil ideowy polskich tradycji ezoterycznych końca XIX i pierwszych dekad XX wieku. Druga – *Wobec tradycji* – ukazuje stosunek polskiego środowiska ezoterycznego do idei dwóch tradycji religijnych: chrześcijaństwa i gnostycyzmu¹. I wreszcie trzeci zbiór – określony przez nas jako *Konteksty kultury* – prezentuje idee pojawiające się w innych, pozaezoterycznych obszarach kultury: idee, które były zainspirowane lub współtworzone przez wpływy pochodzące ze środowisk ezoterycznych. Mamy tu na myśli literaturę (postać masona), sztuki plastyczne (temat ciała), technikę (fotografia), kulturę popularną (sensacja) i środowiska przeciwników ideowych ezoteryzmu (postawa antymasońska).

Część książki zatytułowaną *Wyznaczniki tożsamości* otwiera artykuł Moniki Rzeczyckiej i Urszuli Patockiej-Sigłowej na temat idei TAJEMNICY. Autorki podkreślają tu nie tylko fundamentalne znaczenie tej idei dla zachodniego ezoteryzmu, lecz także próbują określić jej ambiwalentną specyfikę. Z jednej strony formacje ezoteryczne głosiły bowiem postulat odkrywania i upowszechniania odwiecznych tajemnic ludzkości, z drugiej zaś tworzyły w swoich strukturach organizacyjnych „kręgi wewnętrzne” czy „subformacje inicjacyjne”, udzielające dostępu do duchowych tajemnic jedynie wybranym. Następny tekst odnosi się do DUCHOWOŚCI: Izabela Trzcńska przedstawia ją w kontekście nauczania i praktyki polskich teozofów. Badaczka akcentuje tu dwa nurty, które się na nią składają: jednym jest mitologiczna narracja łącząca cechy teozoficznej teorii ewolucji i historiografii romantycznej, natomiast drugim – duchowa praktyka przekraczająca systemy religijne i światopoglądowe, połączona ze społecznym zaangażowaniem i dążeniem do zmiany stylu życia. W artykule poświęconym NAUKOWOŚCI Rafał T. Prinke omawia wspomnianą ideę na przykładzie polskiego środowiska astrologicznego. W konkluzji autor stwierdza, że zagadnienie to było podejmowane

¹ Dla polskich formacji ezoterycznych, jak i ogólniej dla ezoteryzmu zachodniego ważna jest także religijno-filozoficzna tradycja Indii – temat ten został obszernie omówiony w: A. Świerzowska, *Joga w Polsce od końca XIX wieku do 1939 roku. Konteksty ezoteryczne i interpretacje*, Kraków 2019.

przez polskich astrologów (ze względu na autorytet nauki), lecz tylko w formie deklaratywnej, ponieważ nie podjęto żadnych prób empirycznej weryfikacji efektów działań tej dyscypliny ezoterycznej. Idea WYOBRAŹNI została ukazana w odniesieniu do polskiej myśli antropozoficznej. Manifestuje się ona tutaj – w opinii Diany Oboleńskiej – jako przywiązanie do polskiego mesjanizmu, które znalazło oparcie w Steinerowskiej symptomatologii historii. Z kolei idea SEKSU/SEKSUALNOŚCI została przedstawiona przez Karolinę Marię Hess w szerokim zakresie jej przejawów. Można ją odnaleźć w obszarze polskiego ezoteryzmu, zarówno w ujęciu pozytywnym, akceptującym otwartą postawę seksualną, w części misteriów i rytuałów oraz w „poszukiwaniach demonicznych podniet”, jak i w ujęciu negatywnym, restrykcyjnym, w którym rola seksu została ograniczona wyłącznie do prokreacji lub do sublimującej popęd magii seksualnej. W tekście na temat SATANIZMU Zbigniew Łagosz zwraca uwagę na znaczną atrakcyjność tej idei dla środowiska ezoterycznego, pisząc jednocześnie o jej dużej nieuchwytności: bardziej inspirowała oskarżenia, pobudzała artystów, prowokowała pozy i skandale, niż skłaniała do autentycznego zaangażowania w kult diabła. BRATERSTWO omówił Józef Szymeczek na podstawie ruchu teozoficznego, ze szczególnym uwzględnieniem polskich teozofów z Cieszyina. Idea braterstwa między narodami towarzyszyła tradycji teozoficznej od samych jej początków, a na popularności zyskała dodatkowo po nieszczeniach I wojny światowej. W przypadku polskich teozofów manifestowała się ona także w aktywności organizacyjno-społecznej w postaci rozmaitych związków, lig, klubów i stowarzyszeń, jak również we współpracy z ruchem esperantystów. Artykuł o PACYFIZMIE w kontekście polskiego i międzynarodowego wolnomularstwa zaprezentował Tadeusz Cegielski. Autor podkreśla, że idea ta, manifestująca się w refleksji i działaniu adeptów „sztuki królewskiej” jako „obrona pokoju” lub „walka o pokój” w relacjach między narodami, tworzyła ważny element tożsamości masonerii, wypływający bezpośrednio z takich pryncypiów, jak wolność, tolerancja czy braterstwo. Agata Świerżowska w studium na temat ZDROWIA pisze, że wspomniana idea była w światopoglądzie polskich ezoteryków ściśle związana

z hasłem powrotu do Natury, czy też współpracy z Naturą, rozumianą jako pewna całość duchowo-materialna, a utrzymanie zdrowia lub powrót do niego był uzależniony w pierwszym rzędzie od dobrostanu duchowego. Ważny element praktyki prozdrowotnej stanowiła dieta bezmięsna, która nie tylko wzmacniała człowieka jako byt duchowo-cielesny, lecz ułatwiała mu także rozwój ducha. W artykule poświęconym NADZIEI Anna Mikołajko omawia tę ideę na podstawie wątków spirytystycznych w polskiej prozie analizowanego okresu. Autorka zauważa, iż akcentowanie przez twórców duchowego potencjału istoty ludzkiej stanowi pocieszające przeciwstawienie/uzupełnienie dla dominującej w ówczesnej kulturze fascynacji techniką.

Prezentację następnej grupy idei, nazwanej *Wobec tradycji*, rozpoczyna tekst Przemysława Sieradzana o ANTY-CHRYSYANIZMIE. Idea odrzucenia tradycji chrześcijańskiej miała – w opinii badacza – niewielką liczbę zwolenników wśród polskich ezoteryków, którzy w zdecydowanej większości podzielali chrześcijański światopogląd religijny; jego krytykę zaś prowadzono z punktu widzenia rodzimowierstwa lub systemów religijnych Indii. Z kolei idea GNOSTYCYZMU w środowiskach polskich ezoteryków, ale także uczonych i artystów, jest tematem studium Mariusza Dobkowskiego. Podkreśla on, że w publikacjach ezoterycznych można dostrzec tendencję do konstruowania szczególnego wyobrażenia tej formacji duchowo-religijnej: oprócz elementów typowych, dotyczących jej religijnego uniwersum, pojawia się przekonanie, że była ona jednym z etapów transmisji „wiedzy tajemnej” (*notabene* założycielskim dla zachodniego ezoteryzmu) oraz że stanowiła przedmiot szczególnych prześladowań mainstreamowych przeciwników.

Dział *Konteksty kultury* otwiera artykuł Ireny Fijałkowskiej-Janiak na temat idei MASONA, który można uznać za próbę pokazania zagadnienia stereotypu ezoteryka w literaturze. Autorka na podstawie utworów literatury artystycznej i popularnej omawia szczegółowo dwa rodzaje takiego wizerunku: masona-uczonego, myśliciela, poszukiwacza wiedzy tajemnej oraz masona-Żyda, kosmopolity, wroga ojczyzny i Kościoła. W studium na temat CIAŁA Zofia Krasnopolska-Wesner

zwraca uwagę na obecność tej idei zarówno w ezoteryzmie, jak i w sztukach plastycznych badanego okresu. Badaczka zauważa, iż – z jednej strony – w sztuce ciało od dawna miało potencjał wyrażania nie tylko piękna materialnego, lecz także treści duchowych, a na przełomie XIX i XX wieku stało się szczególnie wdzięcznym przedmiotem eksperymentów artystycznych. Dodaje także, że – z drugiej strony – ówczesni ezoterycy, akcentując duchowe możliwości człowieka, zajmowali się znuansowaną substancjalnością ciała, która obejmowała nie tylko to fizyczne, lecz także liczne „ciała niewidzialne”. Tekst Mileny Soporowskiej o FOTOGRAFII podejmuje temat związków między ezoteryzmem a techniką. Idea obiektywnej rejestracji rzeczywistości okazała się tym, co na jakiś czas połączyło nowy wynalazek techniczny i fenomeny spirytyzmu/mediumizmu, a także – według słów autorki – „przyczyniło się do włączenia duchowości do nauki, i odwrotnie”. Artykuł Urszuli Patockiej-Sigłowej oraz Moniki Rzeczyckiej prezentuje ideę SENSACJI w kontekście funkcjonowania motywów ezoterycznych w obiegu kultury popularnej. Przedmiotem badań są tutaj publikacje jednego z polskich tabloidów okresu międzywojennego. Autorki, zwracając uwagę na szeroki zestaw zagadnień okultystycznych – od spirytyzmu/mediumizmu, przez techniki dywinacyjne, jasnowidzenie, telepatię i hipnozę, po medycynę niekonwencjonalną i inne – konkludują, że za sprawą prasy bulwarowej wątki ezoteryczne stawały się jednym z elementów kultury masowej, oprócz – na przykład – życia gwiazd, sportu, podróży czy prostych rozrywek umysłowych. W końcu Katarzyna Rosiak w swoim tekście bada ANTYMASONIZM – postawę ideową opartą na teoriach spiskowych – w publicystyce środowisk przeciwników światopoglądowych masonerii i ezoteryzmu. Píše ona, że do narracji skierowanych przeciw wolnomularstwu włączano często wątki antysemityczne, a także, chociaż rzadziej, antysatanistyczne i antybolszewickie. Autorka wskazuje również znaczące wydarzenia historii Polski i powszechnej, o spowodowanie których oskarżano adeptów „sztuki królewskiej”: m.in. rozbiory Polski, rewolucję francuską, rozpętanie I wojny światowej, wybuch rewolucji rosyjskiej, mordy polityczne.

2.

W tym miejscu warto naszkicować krótko ideowy kontekst, w którym pojawiły się pojęcia/wyobrażenia inspirujące uczestników polskiej tradycji ezoterycznych końca XIX i pierwszych dekad XX wieku. Pierwszym powodem, aby to zrobić, jest oczywiste przekonanie, że szersze tło, na którym ukażą się prezentowane przez autorów niniejszej publikacji idee, pozwoli lepiej je zrozumieć – zarówno w poszczególnych ich znaczeniach, jak i jako pewną całość wyrażającą oryginalną formę duchowości. Drugą przyczyną jest znakomite świadectwo z epoki, pozostawione przez krakowskiego filozofa Maurycego Straszewskiego (1848–1921)², które bardzo przenikliwie przedstawia przemiany ideowe przełomu XIX i XX stulecia: chodzi tu o tekst *Religia przyszłości*, stanowiący zapis wykładu wygłoszonego na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie w 1902 roku³.

Wystąpienie składa się z dwóch części: w pierwszej polski filozof dokonuje analizy ideowego stanu kultury, ze szczególnym uwzględnieniem zjawisk religijnych, w drugiej natomiast szkicuje projekt tytułowej religii przyszłości. Przystępując do opisu stanu kultury duchowej swoich czasów, stwierdza: „tego już dzisiaj nikt zaprzeczyć nie zdoła, że odrodzenie się ideałów, pragnień i potrzeb religijnych jest obecnie jedną z najbardziej znamienitych cech wielkiego, cały świat ogarniającego umysłowego ruchu”⁴. W dalszej części wywodu podaje liczne przykłady na potwierdzenie swojej obserwacji. Pierwszym jest zwołanie powszechnego kongresu religii w Chicago w 1893 roku, na który przybyli, w liczbie 4 000, reprezentanci prawie wszystkich ówczesnych wyznań. Cele, dla których się zgromadzili, to: „wzajemne zbliżenie się i zapoznanie”, „usuwanie przesądów”, „wyjaśnianie zasadniczych różnic między najgłówniejszymi religiami świata” oraz „wykazywanie wszędzie wspólnych podstaw, tj. wiary w Boga

² O Maurycim Straszewskim zob. A. Piotrowicz, *Poglądy filozoficzne Maurycego Straszewskiego*, Toruń 2006; J. Skoczyński, *Straszewski Maurycy (1848–1921)* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 44, Warszawa–Kraków 2006–2007, s. 248–251.

³ M. Straszewski, *Religia przyszłości*, Kraków 1903.

⁴ *Ibidem*, s. 5.

i w nieśmiertelność duszy”⁵. Inne egzemplifikacje odrodzenia się ducha religijnego w kulturze Zachodu przełomu XIX i XX stulecia odnoszą się do rozwoju myśli filozoficznej oraz pojawienia się nowych ruchów religijnych. Co do tego pierwszego zagadnienia, autor zauważa, iż od drugiej połowy XIX wieku dokonuje się umysłowy zwrot wśród wybitnych myślicieli ważnych kierunków filozoficznych, którzy uzupełniają swoje systemy o wątki religijne. Do postaci tych zalicza m.in.: Auguste’a Comte’a (1798–1857, „który na schyłku życia ogłasza nową pozytywną religię”), Johna Stuarta Milla (1806–1873, „wyznaje przy końcu życia, iż ludzkość bez religii obejść się nie może”), Eduarda von Hartmanna (1842–1906, „uzupełnia swoją filozofię nieświadomości nową religią «ducha», w której upatruje syntezę chrześcijaństwa i buddyzmu”), Herberta Spencera (1820–1903, „nie może zapobiec, aby jego agnostycyzm nie wyzyskiwano do wytworzenia jakiejś nowej religii”), a także Friedricha Nietzschego (1844–1900, w którego dziełach „spotykamy się ciągle z jednej strony z walką przeciw chrześcijańskim religijnym ideałom, z drugiej z tytanicznymi wysiłkami, aby w miejsce starej postawić jakąś religię nową”) oraz Williama Jamesa (1842–1910, „który w wydanych właśnie niedawno wykładach o religii wskazuje na uczucie, jako głębsze źródło religijnego życia”)⁶. O rodzących się w jego epoce nowych ruchach religijnych Straszewski pisze następująco:

W wielkich ogniskach światowej kultury, w takich jak Paryż, Londyn, Nowy York, a obecnie także i Berlin roi się od rozmaitego rodzaju sekt religijnych: spirytyści i swedenborgianie, wyznawcy różnych odcieni buddyzmu, zwolennicy teozofii, czciciele słońca, szatana, lucyfera, bogini Isis, wreszcie gnostycy – z tym wszystkim można spotkać się w dzisiejszych czasach⁷.

Autor podkreśla także dwa inne aspekty odrodzenia religijnego. Pierwszy to łatwość tworzenia się nowych ugrupowań religijnych w Stanach Zjednoczonych („nigdzie bowiem wszelka filozofia

⁵ *Ibidem*, s. 4–5.

⁶ *Ibidem*, s. 6–7.

⁷ *Ibidem*, s. 7.

nie przeradza się tak szybko w religię, jak tam”⁸), drugim jest rozkwit duchowości katolickiej⁹. Polski filozof wskazuje także przyczyny wspomnianego odrodzenia idei i uczuć religijnych w kulturze Zachodu. Są to: postawa krytyczna w filozofii i naukach szczegółowych, rozpowszechnienie się perspektywy historycznej w spojrzeniu na fenomeny przyrodnicze, społeczne i intelektualne i wreszcie gwałtowny rozwój ekonomiczny po wojnach napoleońskich, powodujący wielkie konflikty społeczne, a w ich efekcie zwrócenie się poszkodowanych w nich osób do religii jako do duchowego sposobu pocieszenia¹⁰.

W drugiej części swojego studium Straszewski zastanawia się nad skutkami ideowymi pokazanego tu rozbudzenia religijnego. Twierdzi, że rysują się dwie możliwości: albo ukształtuje się w przyszłości nowa religia, która będzie zaspokajać potrzeby duchowe uczestników kultury zachodniej, albo jedna z istniejących religii uzyska taki właśnie status, a następnie pozycję religii uniwersalnej¹¹. Polski filozof odrzuca pierwszą tezę, jest bowiem zdania, że we współczesnych mu warunkach kulturowych nie ma miejsca na religiotwórcze objawienia, a na skrytalizowanie się religii opartej na nauce i filozofii potrzeba wielu stuleci¹². W związku z tym pozostaje możliwość druga: jedna z istniejących już religii stanie się globalną religią przyszłości. Dalej Straszewski dokonuje precyzyjnej analizy duchowych i kulturowych możliwości kilku najważniejszych religii swojej epoki, aby wskazać tę, która może zająć najważniejszą pozycję w religijno-duchowej panoramie Zachodu, a stąd i w kulturze powszechnej. W swoim badaniu bierze pod uwagę konfucjanizm, braminizm, islam, buddyzm oraz chrześcijaństwo w jego trzech głównych tradycjach: prawosławie, protestantyzm, katolicyzm. Autor podsumowuje, że to katolicyzm najlepiej odpowiada potrzebom współczesnej kultury Zachodu¹³. Pisz, iż właśnie to największe wyznanie

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*, s. 8.

¹⁰ *Ibidem*, s. 9–12.

¹¹ *Ibidem*, s. 12.

¹² *Ibidem*, s. 13–15.

¹³ *Ibidem*, s. 15–19.

chrześcijańskie może najlepiej „wcielić w siebie ducha czasu”, podążając za przykładem Franciszka z Asyżu („to chrześcijaństwo w czynach i w społecznej pracy”) i Tomasza z Akwinu („to chrześcijaństwo w myślach, w nauce i wiedzy”)¹⁴.

Przedstawiona wyżej dobrze uzasadniona teza Straszewskiego na temat odrodzenia się religii w kulturze Zachodu na przełomie XIX i XX wieku pozostaje w wyraźnej sprzeczności ze znanym i powszechnie podzielanym poglądem Maxa Webera (1864–1920) o „odczarowaniu świata” wspomnianego obszaru cywilizacyjnego¹⁵. Ten klasyk socjologii religii objaśnił metaforę „odczarowania świata” (*Enzauberung der Welt*) w wykładzie wygłoszonym w Monachium w 1917 roku pt. *Nauka jako zawód i powołanie* (*Wissenschaft als Beruf*)¹⁶. Niemiecki uczony zaznaczał w nim, że chociaż zjawisko opisane przez „odczarowanie świata” jest długotrwałym procesem, „dokonującym się od tysiącleci w kulturze zachodniej [...], którego nauka stanowi organiczną część i siłę napędową”¹⁷, to jednak dotyczy w szczególności czasów, w których żyje autor: „Los naszej epoki, z właściwą jej racjonalizacją i intelektualizacją, a przede wszystkim wraz z dokonującym się w niej odczarowaniem świata, polega na tym, że z życia publicznego zniknęły ostateczne i najbardziej wysublimowane wartości”¹⁸. Przy okazji powyższych wypowiedzi można już dostrzec pewne cechy, które charakteryzują owo „odczarowanie” lub z nim współwystępują: jest to racjonalizacja, intelektualizacja oraz usunięcie wartości duchowych z kulturowego mainstreamu.

W innym miejscu wykładu znajdujemy pełniejszy opis badanego procesu:

¹⁴ *Ibidem*, s. 25–26.

¹⁵ O ważności kategorii/metafory „zaczarowania świata” dla dorobku naukowego Maxa Webera świadczy to, że dla współczesnych autorów jest ona swego rodzaju emblematem jego badań nad religią: G. Küenzlen, *Max Weber: religia jako odczarowania świata* [w:] *Filozofia religii od Schleiermachera do Eco*, red. V. Drehsen i in., tłum. L. Łysień, Kraków 2008, s. 19–28. Na temat Webera zob. także: Z. Krasnodębski, *M. Weber*, Warszawa 1999.

¹⁶ M. Weber, *Nauka jako zawód i powołanie*, tłum. P. Dybel [w:] *idem, Polityka jako zawód i powołanie*, red. Z. Krasnodębski, Kraków 1998, s. 111–140.

¹⁷ *Ibidem*, s. 122.

¹⁸ *Ibidem*, s. 138–139.

Wzrastająca intelektualizacja i racjonalizacja nie oznaczają zatem wzrostu powszechnej wiedzy o warunkach życiowych, którym podlegamy. Oznacza ona coś innego: wiedzę o tym albo wiarę w to, że gdyby tylko człowiek **chciał**, to **mógłby** w każdej chwili przekonać się, że nie ma żadnych tajemniczych, nieobliczalnych mocy, które by w naszym życiu **odgrywały jakąś rolę**, ale wszystkie rzeczy można – w zasadzie – **opanować** przez **kalkulację**. Oznacza to jednak odczarowanie świata. Nie jesteśmy już jak dzikusy, którzy w takie moce wierzyli i sięgali do magicznych środków, by duchy opanować lub przebłagać – dziś rolę taką spełniają techniczne środki i kalkulacje¹⁹.

A zatem „odczarowanie świata” według Webera to z jednej strony intelektualizacja i racjonalizacja polegająca na podporządkowaniu rzeczywistości przy użyciu metod kwantytatywnych i techniki, a z drugiej – porzucenie tajemnicy, nadprzyrodzonych mocy i magicznych środków. Jak zatem wyjaśnić sprzeczność między diagnozami stanu kultury przełomu XIX i XX stulecia prezentowanymi przez polskiego filozofa i niemieckiego socjologa?

Próbie rozstrzygnięcia powyższej kontrowersji może przynieść koncepcja „zaczarowania świata na nowo” (*the re-enchantment of the world*), którą posługują się współcześni uczeni²⁰. Jej zwolennikami są m.in. dwaj amerykańscy badacze Joshua Landy i Michael Saler. Piszą oni, że „wyjaśnienie Webera było jednak niepełne”²¹, gdyż „postępującemu odczarowaniu świata od samego początku towarzyszy jego stopniowe

¹⁹ *Ibidem*, s. 122; wyróżnienia – autor cytatu.

²⁰ O „zaczarowaniu świata na nowo” zob. np.: Ch. Partridge, *The Re-Enchantment of the West*, London 2004, vol. 1–2; *The Re-Enchantment of the World. Secular Magic in a Rational Age*, eds. J. Landy, M. Saler, Stanford 2009; M. Saler, *As If. Modern Enchantment and the Literary Prehistory of Virtual Reality*, Oxford–New York 2012. Na temat zetknięcia się tradycji ezoterycznej z „odczarowanym światem” zob. I. Trzcińska, M. Rzeczycka, *Oblicza polskiego ezoteryzmu 1890–1939* [w:] *Polskie tradycje ezoteryczne 1890–1939*, t. 2: *Formacje, ludzie, idee*, red. M. Rzeczycka, I. Trzcińska, (seria „Światło i ciemność”), Gdańsk 2019, s. 11, 14.

²¹ *The Re-Enchantment of the World...*, s. 1; tłum. – M.D.

zaczarowanie na nowo”²². Dodają przy tym – i to wydaje się najważniejsze w ich wywodzie – że „zaczarowania na nowo” nie należy rozumieć automatycznie, to znaczy tak, że jedna religia zastąpi bezpośrednio inną czy jedne formy religijności w prosty sposób – poprzednie. Chodzi o to, że w świecie nowoczesności – świeckim, profanicznym – „istnieje wielość świeckich i świadomych strategii zaczarowania na nowo, połączona wspólnym celem, aby wypełnić pozostałą po Bogu próżnię”²³. Aby wypełnić miejsce Boga w takim profanicznym świecie, jego funkcje powinny zostać rozdzielone i wypełniane osobno, lecz przy tym jednocześnie. Autorzy wymieniają następnie wartości związane z takimi funkcjami jak: „tajemnica i zdumienie”; „porządek” i „zamiar”; „hierarchia ważności”; „odkupienie”; „nieskończony”; „powab tego, co święte”; „codzienne cuda, wyjątkowe wydarzenia, które występują przeciwko utartemu porządkowi rzeczy (a być może nawet zmieniają go)”; i wreszcie „świeckie epifanie”²⁴.

Amerykańscy badacze następująco podsumowują swoje rozważania:

[...] świat musi być zaczarowany na nowo – wymaga tego dobro człowieka – dla tych, którzy chcą konsekwentnie przyjmować świecką racjonalność. Musi on być zaczarowany z **godnością**, to znaczy w zgodzie ze świecką racjonalnością, z pełną świadomością pluralizmu i przypadkowości. I musi być zaczarowany **na wiele różnych sposobów**, aby znów zaspokoić wszystkie pilne potrzeby, zaspokajane poprzednio przez religię²⁵.

„Odczarowanie świata” i „zaczarowanie świata na nowo” – te dwa przeciwbieżne procesy ideowe, manifestujące się bardzo wyraźnie w kulturze Zachodu na szeroko rozumianym przełomie XIX i XX stulecia, można uznać również za potwierdzenie pewnego rodzaju antropologii. Takiej mianowicie, która zakłada nie tylko aspekt racjonalny – odpowiedzialny za racjonalizację i technicyzację życia, lecz także duchowy, postulujący istnienie „czucia

²² *Ibidem*, s. 2; tłum. – M.D.

²³ *Ibidem*; tłum. – M.D.

²⁴ *Ibidem*; tłum. – M.D.

²⁵ *Ibidem*, s. 14; wyróżnienia – autor cytatu; tłum. – M.D.

religijnego”²⁶ albo wrażliwości na *numinosum*²⁷ czy też *sacrum*²⁸, co wyraża się w potrzebie tajemnicy, zdumienia lub cudowności.

3.

Lektura już samych tylko tytułów zaprezentowanych w niniejszym tomie tekstów na temat polskich tradycji ezoterycznych lat 1890–1939 wskazuje z jednej strony na wielką różnorodność przyjętych opcji interpretacyjnych oraz zastosowanych metod badawczych, z drugiej jednak na pewną konsekwencję w ich prezentacji, która nie jest li tylko efektem zabiegu redakcyjnego. Tytuły artykułów układają się w pewne ciągi, tworzone przez nazwy **idei przewodnich**, nie przypadkiem też zapisane wersalikami. Autorzy uznali, że idee te najlepiej reprezentują dany obszar intelektualnej refleksji. Na przykład: od DUCHOWOŚCI, poprzez TAJEMNICĘ i WYOBRAŻNIĘ, FOTOGRAFIĘ, aż do NAUKOWOŚCI. Lub także: od CIAŁA, poprzez SEKS/SEKSUALNOŚĆ, GNOSTYCYZM, ANTYCHRYSTIANIZM do SATANIZMU. Dalej zaś: od NADZIEI, ZDROWIA do PACYFIZMU i BRATERSTWA, czy wreszcie: od MASONA, poprzez SENSACJĘ do ANTYMASONIZMU. Można oczywiście zastąpić zaproponowane tu „ciągi” idei innymi jeszcze. Nikt nie zaprzeczy na przykład, że trudno wyobrazić sobie MASONA bez towarzyszącego mu atrybutu TAJEMNICY, tak jak MASONERII bez fundamentalnej dla niej idei BRATERSTWA oraz – jak staraliśmy się dowieść – bez realizującego ideę Braterstwa PACYFIZMU.

Kompetencje Autorów niniejszego dzieła, a także sprawność ich naukowego warsztatu gwarantują, iż wymienione teksty na temat 17 idei przewodnich polskiego ezoteryzmu przedstawiają pewną część intelektualnej rzeczywistości okresu 1890–1939 – przecież teksty te dalekie są od wyczerpania opisu tej rzeczywistości. Stanowią one jednak znaczącą próbkę, a zarazem zachętę do podjęcia dalszych badań na gruncie zastosowanej tu metody.

²⁶ B. Constant, *O religii*, tłum. S. Kruszyńska, Warszawa 2007.

²⁷ R. Otto, *Świętość. Elementy racjonalne i irracjonalne w pojęciu Bóstwa*, tłum. B. Kupis, Wrocław 1993.

²⁸ M. Eliade, *Traktat o historii religii*, tłum. J. Wierusz-Kowalski, Łódź 1993.

Prezentowana publikacja to piąty, podsumowujący, tom specjalnego wydania serii „Światło i Ciemność”, ukazującego się pod wspólnym tytułem *Polskie tradycje ezoteryczne 1890–1939*. Cykl obejmuje studia na temat dziejów polskiego ezoteryzmu, poczynwszy od schyłku XIX wieku aż po wybuch II wojny światowej. Intencją jego autorów było przedstawienie najważniejszych aspektów działalności polskich przedwojennych środowisk ezoterycznych. Te pionierskie, zespołowe badania, prowadzone w latach 2016–2019, były możliwe dzięki grantow i Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki.

Ostatni tom edycji, *Idee przewodnie*, stanowią próbę wyznaczenia głównych myśli, które inspirowały polskie środowiska ezoteryczne końca XIX i pierwszej połowy XX wieku. Tytułowe idee przewodnie, będące tematem 17 artykułów, zarówno określają tożsamość polskiego ezoteryzmu, jak i ujawniają jego odniesienia do wcześniejszych tradycji i postaw duchowych, a także umieszczają go w kontekście takich dziedzin kultury polskiej, jak literatura, sztuki plastyczne czy kultura popularna.

ISBN 978-83-8206-141-3 (WUG)

ISBN 978-83-235-4718-1 (WUW)